

ԼՈՒԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՆԵՐ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

(Արխիվային նյութեր քանդման պատմությունից)

Ճարտարապետական հուշարձանները կարևոր դեր են կատարում քաղաքների կյանքում: Նրանք քաղաքների գեղարվեստական կերպարի անբաժանելի մասն են կազմում, նպաստում են քաղաքի ընդհանուր պատկերի ձևավորմանը, ստեղծում են որոշակի հոգևոր և գեղարվեստական միջավայր:

1924 թվականին Թամանյանը, Երևանի մոր հատակագիծը կազմելիս, պատմական բոլոր հուշարձանները ներգրավել էր մոր քաղաքաշինական կառույցներում, և պետք է կազմվեին հետաքրքիր ճարտարապետական համալիրներ: Բայց շուտով արտահայտվեցին ժամանակի հակասությունները: Մի կողմից միտում կար հուշարձանները պահպանել, իսկ մյուս կողմից՝ նրանց պահպանումը դրված էր հարցականի տակ, որովհետև, համաձայն տիրող գաղափարախոսության, մեթոդական վերաբերմունք գոյություն ուներ դեպի կրոնական շինությունները: Խորհրդային Միության գրեթե բոլոր քաղաքներում վերացվում էին եկեղեցիները, իսկ լավագույն դեպքում՝ շրջափակվում տարբեր շինություններով: Զերծ չմնացին նաև Երևանը և Լեռնականը (Գյումրի):

Գյումրիի կենտրոնական հրապարակի վերակառուցման ժամանակ Ս. Աստվածածին և Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիները «քողարկվեցին» դպրոցի և հանրախանութի շենքերով, որի պատճառով աղավաղվեց հրապարակի ավանդական գեղարվեստա-ճարտարապետական միջավայրը: Նույն այս վերաբերմունքի զոհը դարձան գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող բազմաթիվ եկեղեցիներ: Աչքի ընկնող եկեղեցիների քանդման հարցն սկսեց հիմնավորվել նաև քաղաքներում մոր շինարարական աշխատանքներ սկսվելու պատրվակով: Երբաղխորհրդի գործկոմը որոշում ընդունեց «Երևան քաղաքի տերիտորիայում նյութական կուլտուրայի պատմական հուշարձանների առանձնացման գոտի հաստատելու մասին»: Ցավոք, այդ որոշումն ինչ-որ չափով անտեսվեց, երբ հարց բարձրացվեց Պողոս-Պետրոս և Կաթողիկե եկեղեցիների քանդման մասին:

Կաթողիկեն մույնպես տիրող գաղափարախոսության զոհը դարձավ: Արդեն կատարված էր աններելի սխալը՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդումը, որի հետևանքով հայ մշակույթը կրեց անդառնալի կորուստներ: Ուստի Կաթողիկեի քանդման հարցում փորձում էին ավելի զգույշ մոտեցում ցուցաբերել՝ նկատի ունենալով Պողոս-Պետրոս եկեղեցու կորուստի ողբերգությունը: Այս հարցի շուրջ ժամանակին տեղի են ունեցել բազմաթիվ քննարկումներ և մտքերի փոխանակություններ: Այն տարբեր կարծիքների բախման և լայն բանավեճերի առիթ հանդիսացավ:

Կաթողիկեն վերաշինվել է Եղիազար Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Երևանում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժից հետո (1679 թ.), ավերված հին եկեղեցու տեղում, ինչպես քաղաքի մյուս եկեղեցիները: Պատմիչների վկայությամբ՝ եկեղեցին XIII դարից սկսած մի

քանի անգամ վերանորոգվել է:

Կաթողիկեն Երևանի աչքի ընկնող եկեղեցիներից մեկն է եղել, գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում, որը այն ժամանակ կոչվել է Ծափար (հին քաղաք): Ծափարի նկարագրությամբ՝ «քաղաքում կային շատ եկեղեցիներ, որոնցից ամենագլխավորներն են՝ Իրարայրից»¹ (երկու երեսանի) կոչված Առաջնորդարանը և Կաթովիկը (Կաթողիկեն): Այս երկու եկեղեցիները գոյություն ունեն Հայաստանի թագավորների ժամանակներից»²:

Եկեղեցու մասին կարելի է տեղեկություններ քաղել Հովհաննես եպիսկոպոս Ծափարյանի, Մեսրոպ Սմբատյանի, Ի. Օռպեյի, Թ. Հակոբյանի աշխատություններից: Երվանդ Ծափարի վկայությամբ՝ Կաթողիկեն եղել է «հատուկ օթևան հոգևորականների համար: Այստեղ են ապրել Մովսես Սյունեցի և Մելքիսեթ Կաթողիկոսները»³:

Հետևաբար, հուշարձանի շուրջը կառուցված են եղել մասնաշենքեր: Եկեղեցուն կից գործել է վարժարան:

«Յիշատակ է Դաիթ» Սրբազան Կաթողիկոսին ի դուռն Երևանու Կաթողիկե եկեղեցույ մոտակերտ վարժարանին ի թուին 1230 (1781) և ի դեկտ. ամսեամն»⁴, -մշված է Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում:

Այս եկեղեցուն ընդօրինակվում և պահպանվում էին շատ ձեռագրեր: Պատմությունից հայտնի է, որ Արղունբեկի որդի Խոջա Գրիգորը կառուցել է Կաթողիկեի ժամատունը և 1652 թ. եկեղեցական սպասքի հետ միասին նվիրել «չորս ձեռագրեր, որոնցից մեկը Հայսմավուր էր, մեկը՝ Ժաշոց, մեկը՝ ոսկետուփով մագաղաթյա Ավետարան, իսկ մյուսը՝ Սաղմոսարան»⁴:

Երվանդ Ծափարի ղեկավարում է, որ 1923 թվականին «Երևանից հավաքվել և էջմիածնի ձեռագրատանն են հանձնվել 78 ձեռագիր, որոնցից 25-ը պահվում էին Կաթողիկե եկեղեցուն»⁵:

Կաթողիկեն եղել է մաս Երևանի գրչության կենտրոններից մեկը:

Վերաշինությունների հետևանքով մեծացել է ոչ միայն կառույցի ծավալն ու չափերը, այլև եկեղեցու գեղարվեստական արժեքը: Այստեղ հայտնաբերած որմնանկարները, ինչպես և Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն, ըստ Գարեգին Լևոնյանի, կատարել է Նաղաշ Հովհաննեսը:

Եկեղեցին զբաղեցնում էր այժմյան Սայաթ-Նովա և Արփյան փողոցների խաչմերուկը: Այստեղ, երևի թե, պետք է ստեղծվեր գեղարվեստորեն հագեցած քաղաքաշինական հանգույց: Ըստ Թամանյանի հատակագծի՝ այս հուշարձանը ևս ընդգրկված էր մոր հատակագծում: Ցավոք, իշխանությունները մայրաքաղաքում գտան կառուցել դպրոցական շենք և սկսեցին եկեղեցու քանդումը: Ստորև կներկայացնենք այս եկեղեցու քանդմանը վերաբերվող նյութերը:

¹ «Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1679», վերցված է Թ. Հակոբյանի «Երևանի պատմությունը» (1500-1800 թթ.) գրքից, Երևան, 1971 թ. (ինչպես նաև հաջորդ վկայությունները), էջ 352:

² Նույն տեղում, էջ 356:

³ Նույն տեղում, էջ 379:

⁴ Նույն տեղում, էջ 383:

⁵ Նույն տեղում, էջ 382:

Եկեղեցու քանդմանը հետևեց Հնությունների պահպանության կոմիտեի մամակը քաղաքի ղեկավար մարմիններից⁶:

(Արձանագրություն – 9.I.37 թ.)

Հուշարձանների Պահպանության կոմիտեն խնդրում է հետաձգել 10 օրով Կաթողիկե եկեղեցու 13-րդ դարի հուշարձանի զմբեթի քանդումը, մինչև այդ հուշարձանի չափագրության և ֆրեսկոների արտանկարման աշխատանքների ավարտումը: Մերժելու դեպքում կոմիտեն ստիպված կլինի գործը հանձնել դատախազության:

Կմ. փոխմախագահ՝ Հ. Թումյան

Այնուհետև ստեղծվեց մասնագետներից կազմված հանձնաժողով՝ որոշելու համար շինության կարևորությունը և գեղարվեստական արժեքը:

Քաղվածք

Խ. Հ. Կենտգործկոմի մախագահության միստի

N19 արձանագրությունից

21 հունվարի 1937 թ.

ՀՍԵՑԻՆ

Երևանի Քաղխորհրդի կողմից քանդվող Կաթողիկե մախկին եկեղեցու շենքի պատմա-հնագիտական ուսումնասիրությունը կազմակերպելու մասին:

/Գործ մո 535/

/Զեկ. ընկ. Հ. Թումյան/

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

ա) Երևանի Քաղխորհրդի կողմից քանդվող Կաթողիկե մախկին եկեղեցու շենքի պատմա-հնագիտական ուսումնասիրությունը կատարելու, ինչպես և շենքի չափագրելու, լուսանկարելու, արձանագրությունները էստամպաժահանելու համար պահանջվող ժամանակամիջոցը և հնարավորությունները պարզելու նպատակով ընտրել հանձնաժողով բաղկացած հետևյալ ընկերներից.

1. Ռ. Դաշտոյան (մախագահ)
2. Հ. Զորյան (անդամ)
3. Հ. Թումյան (անդամ)
4. Ս. Բարխուդարյան (անդամ)
5. Հ. Միրզոյան (անդամ)

բ) Ընտրված հանձնաժողովին հանձնարարել ներկայացնել Կենտգործկոմին իր եզրակացությունը:

Քաղաքային իշխանության կարծիքն արտահայտվեց 1937 թ. փետրվարի 2-ի հետևյալ

⁶ Արձանագրությունների տպագրությունը ընդունվեց ԽՍՀՄ-ում համապատասխանեցնելով միայն այժմյան ուղղագրությանը:

գրության մեջ.

«Դպրոցի շինարարության իրականացման համար անհրաժեշտ է անհապաղ քանդել եկեղեցին, որն իր մեծ մասով ընկնում է դպրոցի շինարարության տարածքում, այդ պատճառով խուսափել եկեղեցու քանդումից տվյալ դպրոցական ուրվագծի դեպքում անհնարին է: Խոսք է իրար հանդիմանող մատուռի, ապա անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ քերվում է 13-րդ դարին պատկանող մատուռին, ապա անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ.

1. Մատուռի մի մասն արդեն քանդված է: Այդ պատճառով հուշարձանն ամբողջությամբ պահպանելու մասին խոսելու կարիք չկա:
2. Ինչ վերաբերվում է ճարտարապետական մանրամասնություններին՝ այս հուշարձանը համեմատած այլ հուշարձանների հետ իրենից առանձնահատուկ արժեք չի ներկայացնում: Հուշարձանը հետաքրքրություն է ներկայացնում իր հմուխամբ, իր քարերի վրայի արձանագրություններով: Դրա համար էլ ցանկալի է հուշարձանի պահպանումը⁷:

Ստեղծված առաջին հանձնաժողովի կարծիքը դպրոցական շենք կառուցելու անհրաժեշտության մասին հանգեց նրան, որ եկեղեցու ուսումնասիրման համար ստեղծվեց մասնագետներից կազմված մոր հանձնաժողով:

Հ.Ս.Խ.Հ. Կենտգործկոմի ... մախազահության ... միստի N2 արձանագրությունից

7 փետրվարի 1937 թ.

ԼՍԵՑԻՆ

Դպրոցաշինարարության հետևանքով քանդելու ենթակա կաթողիկե եկեղեցու ժարտարապետական և պատմա-հնագիտական արժեքը պարզելու համար հատուկ հանձնաժողով կազմակերպելու մասին:

/գործ. մո. 535/

/գեկ. ընկ. Ռ. Դաշտոյան/

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

Դպրոցաշինարարության հետևանքով քանդելու ենթակա կաթողիկե եկեղեցու ժարտարապետական և պատմա-հնագիտական արժեքը պարզելու համար նշանակել հատուկ հանձնաժողով հետևյալ կազմով.

1. Մալխասյան Վ. (մախազահ)
2. Զորյան Հակոբ
3. Քալանթար Աշխարհբեկ
4. Բունիաթյան Նիկոլայ
5. Բարխուդարյան Նիկոլայ
6. Թումյան Հ.

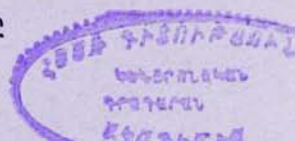
⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 306, էջ 5:

Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍԺԸ ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ
 Լուսանկարը՝ Ա. Վրույրի, 1937 թ.
 Հայաստանի Պարմության պետական թանգարան, N 6280

Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՊԱՏԸ
 Լուսանկարը՝ Ա. Վրույրի, 1937 թ., ՀՊՊԹ, N 6283

Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
Լուսանկարը՝ Ա. Վրույրի, 1937 թ., ՆՊՊԹ, N 6281

Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
ՔԱՆԴՄԱՆ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ
Լուսանկարը՝ Ա. Վրույրի, 1937 թ., ՆՊՊԹ, N 6285

7. Ղաֆադարյան Կ.

Հանձնարարել հանձնաժողովին 1 օրվա ընթացքում տեղում ուսումնասիրել այդ հարցը և տալ իր գրավոր եզրակացությունը: Ներկայացնել Կենտրոնականին⁸:

Հանձնաժողովի եզրակացությունը հետևյալն էր՝

Նյութ 1

Արձանագրություն

Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեի 1937 թ. հունվարի 9-ին տեղի ունեցած խորհրդակցությունից

Ներկա էին – Հ. Թումյան, Գ. Լևոնյան, Ե. Ծաֆազիզ, Տարագրոս, Գ. Հովսեփյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Բալանթար, Հ. Եղիազարյան

Լսեցին – Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու շենքի քանդելու վերաբերյալ Քաղխորհրդի որոշման մասին:

Մտքերի փոխանակություն

Ե. Ծաֆազիզ Կաթողիկեի մասին մանրամասն խոսում է Ծարդենը: Առանձնահատկությունները կազմում են խորանների պատերի մեջ դրված առանձին հին բեկորները, որոնք պատկանում են 12-րդ դարին և անհրաժեշտ է պահպանել, սակայն նկատի ունենալով, որ քանդում են՝ անհրաժեշտ է կատարել չափազրություններ և լուսանկարներ, և հատուկ հսկողություն ունենալ հնագիտական արժեքները հավաքելու համար:

Տարագրոս Եկեղեցու սեղանին կից խորանների արևելյան պատը յուրահատուկ ձև ունի ճարտարապետության տեսակետից: Գմբեթի կառուցվածքը մուգպեշ ունի յուրահատկություններ, որոնք վերաբերում են 11-րդ դարին: Սեղանի պիլաստրներն ու խոյակներն իրենց կառուցվածքով 11-րդ դարի են, ինչպես և պատի միջերի ամեն կետ պետք է պահպանել:

Գ. Լևոնյան Քրիստոնեության տարածման ժամանակ ամբողջովին ավերվեց հեթանոսական շրջանի կուլտուրան, և ոչ մի պատմական հետքեր չկան նրանցից այժմ. չպետք է այդ թույլ տալ մասնակալումս քրիստոնեական-ֆեոդալական շրջանի նյութական կուլտուրայի մնացորդների նկատմամբ: Հոռոմում մոր շենքերի կառուցմամբ չեն քանդում հուշարձանները, հին և մոր Հոռոմ իրար կից են: Արձանագրելով Կաթողիկեի

քանդույնը՝ պետք է նախագծուի և անհրաժեշտ դեպքեր տեղի չունենան:

Աշխ. Քալանթար։ Բողոքում էր եկեղեցու քանդման դեմ՝ և նշում էր, որ հուշարձանի ուսումնասիրությունը չի նշանակում նրա արժեքի պահպանումը: Հուշարձանի ներսում մոտ բացված մնացորդները հաստատում են նրա ամպի-ճեղի 7-րդ դարին պատկանելը: Անհանդուրժելի է, երբ առանց խնդիրը համաձայնեցնելու սկսվել է քանդույնը, որ անկախ դրանից էլ, հնարավորություն չի տրվում կատարելու ամենաանհրաժեշտ ուսումնասիրությունը:

Հուշարձանի վրա նկատվող բազմաթիվ, տարբեր ժամանակներից պատկանող կառուցումները մեծ արժեք են տալիս նրան, որպես տարբեր էպոխաների արժեք ներկայացնող հուշարձան: Որպես 7-րդ դարին պատկանող հուշարձան ոչ մի կերպ չպետք է թույլ տալ նրա քանդումը: Եթե վերադառնա մարմինները հաշվի չառնեն տեղական գիտ. հիմնարկներին: ապա պիտի հարցը փոխադրել կենտրոնական գիտ. հիմնարկներ՝ Ակադեմիա:

Առաջարկություններն ընդունվում են: Դեմ է ընկ. Քալանթարը, որը շարունակում է պնդել քանդումները կտրականապես արգելելու վրա:

Բերենք ևս մեկ պաշտոնական կարծիք եկեղեցու քանդման աշխատանքների վերաբերյալ:

Հ. Թումյան

Ոչ ոք Հուշ. Պահպ. կոմիտեին չի արգելում ուսումնասիրել, չափագրել, լուսանկարել Կաթողիկեն: Առաջարկում են չառարկել Կաթողիկեի մոտ մասի քանդման դեմ՝ հնարավորություն տալով Քաղխորհրդին կառուցելու դպրոցական շենքը այդ վայրում: Թե որ մասը կունենա հնագիտական արժեք, այդ կորոշի քանդումների ընթացքում սահմանված արխեոլոգիական հսկողությունը: Համեմայն դեպս, Կաթողիկեի վերաբերյալ եղած տեղեկություններն ասում են, որ մոտ շրջանի շինությունը միայն պարունակում է հին մասեր, ահա այդ հին մասերը պետք է պարզել: Հուշ. Պահպ. կոմիտեն նշանակում է Կաթողիկեի չափագրող ընկ. Տարագրոսին, նկարիչ ընկ. Արա Վրույրին և արխեոլոգ ընկ. Կ. Ղաֆադարյանին: Այդ կազմը, ըստ կարիքի, հետագայում կուժեղացվի մոտ աշխատակիցներով:

Առաջարկությունն ընդունվում է: Դեմ է ընկ. Ա. Քալանթարը, որը շարունակում է պնդել քանդումները կտրականապես արգելելու վրա:

ՀԱԱ, ֆ.1063, ց.1, գ.306, էջ 1-2

Հուստողկովի կողմից հրավիրված հիշյալ հանձնաժողովի մասնակցությանը ճարտարապետներ պրոֆ. Նիկողայոս Բունիաթյանին և Միքայել Մազմանյանին, պատմաբաններ պրոֆ. Աշխարհբեկ Բալանթարին, Հ. Ջորյանին, արվեստագետ Տարագրոսին հանձնարարվում է տալ եզրակացություն Երևանի «Կաթողիկե» հուշարձանի պատմա-հնագիտական և ճարտարապետական արժեքի մասին:

Հանձնաժողովի եզրակացությունը.

1. Նյութի ներկա վիճակով պարզվում է, որ ամբողջ շենքը բաղկացած է երկու հուշարձանից (մեծ և փոքր), և մի շարք տարբեր դարերին պատկանող կառուցումներից: Հուշարձաններից մեկը՝ մեծը իր պլանով, հիմքերով և պատերի ներքին շարվածքներով ունի 7-րդ դարին պատկանող հուշարձանների առանձնահատկություններ, երեք մեծահամար թափափկա կենտրոնական առանցք ունեցող, ներքին չորս պիլոնների վրա բարձրացող գմբեթով: Այս տիպի կառուցումից Հայաստանում կան ընդամենը չորս հուշարձան (Գալանե, Մրեն, Բագավան, Օձուն՝ Խորհրդային Հայաստանում սրանցից միայն երկուսը, իսկ Վրաստանում՝ մեկը /Ծրոմխ/): Այս տիպը խոշոր արժեք ունի քրիստոնեական ճարտարապետության զարգացման տեսակետից: Հուշարձանի վերին կեսը ենթարկվել է ձևափոխության հետագա դարերում՝ անաղարտ պահպանելով հատակագիծը և ներքին շարքերը:

Փոքր հուշարձանը պահպանվել է իր նախկին ձևով, և կրել է անհամեմատ ավելի քիչ փոփոխություններ: Սա իր կառուցման տեխնիկայով՝ քարերի մեծությամբ ու բարձրությամբ, տաշվածքով ու շարվածքով ունի 10-11 դարերի հուշարձանների բոլոր բնորոշ հատկանիշները մեծ Ամիի Մայր եկեղեցուն՝ Մարմարաշենին. իր թե՛ տեխնիկայով և թե՛ պլանով ու ներքին մշակությամբ, որմնապուրակներով, խոյակներով: Հուշարձանն ունի ճարտարապետական մեծ հետաքրքրություն և խնդիրների օրիգինալ լուծում, որոնք ուսանելի են նաև մեր օրերում:

2. Կաթողիկե հուշարձանը իր թե՛ հնության (7-րդ դար) և թե՛ մի շարք տարբեր դարերի նորոգումներով ու կառուցումներով (7-18 դդ.) ներկայացնում է պատմահնագիտական ու ճարտարապետական ուսումնասիրության համար բացառիկ արժեքի նյութ, որը ժամդրացնում է մեզ թե՛ տարբեր ժամանակաշրջանների կառուցողական արվեստի առանձնահատկությունների և թե՛ Երևան քաղաքի պատմության մի շարք էպիսոդների հետ: Այս արժեքը մեծանում է նրանով, որ շենքի՝ հատկապես ավելի անաղարտ պահպանված փոքր հուշարձանի պատերի վրա պահպանվել են բազմաթիվ արձանագրություններ: 13-17 դարերից մինչև այժմ բացվել է 9 արձանագրություն՝ 1363, 1303, 1318, 1498 (1598), 1605, 1609 թվ., որոնք իրենց բովանդակությամբ՝ պատմական, օրենսդրական (դեկրետային) և նվիրատվական, և թե՛ գրչության արվեստի պալեոգրաֆիական առանձնահատկությունների տեսակե-

տից առաջնակարգ տեղ են գրավում հայ վիժագրական արձանագրությունների շարքում, և ներկայացնում են բացառիկ արժեքի պատմական դոկումենտներ Երևան քաղաքի պատմության համար (1263 թվի արձանագրությունը մի դեկրետ է վերաբերող Երևանին, տրվեց Անիի «Տամգաչի» կառավարիչ պր. Սահմադիին կողմից Ելգանի /Մոնգոլ/ արևմտյան կայսրության/ օրոք: Հուշարձանի անունը «Կաթողիկե», որը եկեղեցու ճարտարապետական տիպի իմաստն ունի – մեծ զմբեթով և միաժամանակ այն հանգամանքը, որ այդպես կոչվում էին կարևոր քաղաքական-կուլտուրական կենտրոն հանդիսացող քաղաքների Մայր եկեղեցիները միայն: Անիի, Վաղարշապատի, Դվինի, Նոուչի, Հաղպատի կաթողիկեներն ապացույց են հանդիսանում Հին Երևանի առաջնակարգ դերի, մի բան, որ մոր է միայն պարզվում մեզ համար:

3. Կաթողիկե հուշարձանն իր գոյության ամբողջ ընթացքում 17-րդ դարից մինչև մեր օրերը տեսել է մի շարք մեծ երկրաշարժեր. նրա վերանորոգումները համընկնում են այն ժամանակներին, որոնք ամփջապես հետևում են մեզ հայտնի մեծ երկրաշարժերին, որոնք խոշոր ավերածություններ են գործել այս միջավայրում (9-րդ դարի սկզբում, 9-րդի վերջում Դվինի կործանումը, 14-րդ դ. Անիի կործանումը, 16-րդ, 17-րդ դդ. Երևանի և շրջանների ավերումը): Հանձնաժողովը նշում է հուշարձանի սելամիկ հետազոտության համար ունեցած խոշոր նշանակությունը: Երկրաշարժի հետքերը բացվելու են հուշարձանի պատերի ծեփերի տակ:
4. Բացի վերոհիշյալ նյութերից շատ ուշագրավ են և կերպարվեստի տեխնիկայի տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում այն ֆրեսկոները, որոնք բացվեցին արտաքին ծեփի տակ երեք տարբեր սվաղաշերտերի վրա՝ իրար վրա մկարված ջրաներկով և յուղաներկով. այլո՞ծն մարդանկարներ և բուսական ստիլիզացիա, ուշագրավ է ծաղկեմկարների մեջ բամբակի կոկոնի և դափրանի ծաղիկների գեթակշռությունը:
5. Եզրակացություն: Նկատի ունենալով վերոհիշյալը՝ հանձնաժողովը գտնում է անհրաժեշտ.

ա) Պահպանել փոքր հուշարձանն ամբողջությամբ՝ մաքրելով ներսի ծեփը պատերի վրայից, որի տակ կարող են հայտնաբերվել մոր այլ արձանագրություններ ևս՝ պահպանելով ճակատի ծեփերը ֆրեսկոներով երեք շերտի վրա:

բ) Մեծ հուշարձանը պահպանել իր ներքին շարքերով, որոնք պատկանում են 7-րդ դարի շենքին:

գ) Նշել, որ քանդուհը կատարվում է այնպիսի պայմաններում, առանց կազմակերպված վերահսկողության, երբ անուշադիր են մնում գիտական պահանջները, որի հետևանքով արդեն վնասվել են և ոչնչացել մի քանի խիստ կարևոր մասեր: Հանձնաժողովը գտնում է անհրաժեշտ մեծ հուշարձանի պատերի վերին մասերի քանդումը կատարել հմուտ մասնագետների վերահսկողությամբ ֆիկսացիայի ենթարկելու համար բացվող յուրաքանչյուր փոփոխությունը շենքի կառուցվածքի մեջ՝ կապված տարբեր էպոխաներում նրա կրած հիմնական նորոգումների հետ և առանձնացնելու կարևոր բեկորները:

Ընկ. Ջորյանը, գտնելով շատ հետաքրքիր շենքի 7-րդ դարի վերաբերելու մասին հանձնաժողովի կարծիքը, նրա վերջնական պարզաբանումը կապում է շենքի վրա կատարվելիք ուսումնասիրության հետ:

Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
Քաղվածք⁹

ԼՍԵՑԻՆ

Ներկայումս քանդվող Կաթողիկե նախկին եկեղեցու շենքի մեջ եղած միջնադարյան հուշարձանի վերաբերյալ Կենտրոնականի մշակութային հանձնաժողովի եզրակացությունը:
/գեկ. ընկ. Ռ. Դաշտոյան/

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

Նկատի ունենալով, որ դպրոցական շինարարության համար ներկայումս քանդվող Կաթողիկե նախկին եկեղեցու շենքի մեջ դուրս եկած հուշարձանը պատկանում է 12-13-րդ դարերին, և իր արձանագրություններով ներկայացնում է խոշոր պատմական արժեք ոչ միայն Երևան քաղաքի, այլև ընդհանրապես Հայաստանի պատմության ֆեոդալական ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար, անհրաժեշտ համարել պահպանել այդ հուշարձանը, որի համար առաջարկել՝

1. Երևանի Քաղխորհրդին՝

ա) վերակազմել հուշարձանի հողամասում կառուցվելիք դպրոցական շենքի նախագիծն այն հաշվով, որ դուրս եկած 12-13-րդ դարի հուշարձանը պահպանվի:

բ) Կատարել սեփական քանվորական ուժերով այն բոլոր աշխատանքները, որ Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեն կհամարի անհրաժեշտ հուշարձանն ավելորդ ծեփերից, հողից, կողմնակի պատերի մնացորդներից ազատելու և պատշաճ վիճակի մեջ դնելու համար:

գ) Հուշարձանի արձանագրությունները, քանդակները և ֆրեսկոները պահպանելու համար ամբողջ հուշարձանը ժամանակավորապես ծածկել տախտակով՝ ղեկավարվելով Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեի ցուցմունքներով:

2. Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեին հանձնարարել կազմակերպել հուշարձանի պահպանությունը:

ՀԽՍՀ Կենտրոնականի քարտուղար Ռ. Դաշտոյան

Քանդման ժամանակ գտնված են եղել մի քանի տասնյակ ամբողջական կամ բեկորների վերածված արձանագրություններ, որոնք բացվել էին եկեղեցու պատերի վրայից, քանդվող դափնի պատերի միջուկից և հիմքերի միջից: Ըստ երևույթին այդ քարերի բեկորներն օգտագործվել են երկրաշարժից հետո եկեղեցին վերականգնելու ժամանակ:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 306, էջ 14:

Եկեղեցու արձանագրություններն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրել և հրատարակել է հնագետ-վիմագրագետ Կարո Ղաֆադարյանը¹⁰:

Այստեղ մենք ցույց կտանք միայն արխիվի փաստաթղթերից վերցված մի քանի արձանագրություններ, իրենց մեկնաբանություններով, որոնք առանձնապես հետաքրքիր են Երևան քաղաքի անցյալի պատմության համար:

Արձանագրությունները ներկայացնում ենք այն ձևով, ինչպես որ պահպանվել են արխիվում: Դրանք թվով հինգն են:

Արձանագրություններ

Թիվ 1

«Ի թվին 1264 (2ԺԳ), Աստծո ողորմության և եղանի

(փոխարքայի) ուժով, ես պարոն Ավետենց որդի Սահմադինս

գնեցի Երևանը, իր բոլոր հողով ու ջրով և հետևյալ կարգը

սահմանեցի. ով որ Երևանում հող գնած լինի

և վկաներով ու մուրհակով հաստատված լինի և տասանորդը (հարկ) վճարած,

և ով որ իր այլ տեղում եղած նախկին հողամասը թողած լինի ու եկած բնակած լինի և

մի տարի անցած լինի՝ այլևս իր նախկին տեղում եղած հողի վրա իրավունք չունի:

Ով որ այս օրենքը խախտի և թշնամությամբ սուտ

ու սխալ տեղը խոտվություն բարձրացնի՝ խոտվության համար

սահմանված տուգանքը տա: Ով որ այս օրենքին հակառակի,

և գրածս խախտնե՝ երեք սուրբ ժողովներից նզովվի, հուդայի բաժինն ստանա և Աստ-

ված գլխին խոտվ կենա

և բոլոր ազգերի նզովքը նրա վրա լինի»:

ԿՈՄԵՆՏԱՐԻԱ

Այս արձանագրությունը Երևանի գնման կալվածագիրն է, որ վերաբերվում է 1264 թվ.: Որպես այդպիսին՝ եզակի է ոչ միայն Երևանի, այլև ընդհանրապես Հայաստանի պատմության համար. նման ուրիշ փաստաթուղթ չկա գրավոր կամ արձանագրական:

Դա մի չափազանց կարևոր պատմական դոկումենտ է, որ լույս է ափոռում ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վրա՝ պարզելով ճորտական իրավունքի հիմնական մոմենտները ֆեոդալական Հայաստանում: Այստեղ Անիի հայտնի հարկահավաք Սահմադինը (13-րդ դար), գնելով Երևանը, մի տարի բնակվողին զրկում է այլ վայր տեղափոխվելու իրավունքից:

Թիվ 2

«Աստծո շնորհիվ ես Գեշմարդս

¹⁰ Կարո Ղաֆադարյան, Երևանի Միջնադարյան Հուշարձաններ, Երևան, 1975 թ.: Տե՛ս նաև Ղաֆադարյան, Երևանի Կաթողիկեի և Լորախայո հուշարձանի վիմական արձանագրությունները, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ Պարամության և գրականության ինստիտուտի, Գիրք 1, Երևան, 1938 թ.:

միաբանեցի Երևանի ժամատեղերին

և նվիրեցի իմ երկու կրպակները (խանութները)

իրենց ներքնատներով և կից շենքերով և այլ բազմաթիվ եկամուտներ և այստեղի քահանաները սահմանեցին մեզ տարեկան յոթն պատարագ՝ մեկը Գեշմարդուն, մեկը Ամբուրսեին, մեկը Մամախաթունին, մեկը Պետրոսին, մեկը Պողոսին, մեկը Նուրսեին, մեկը Մամբրեին: Կատարողներն օրհնվին Աստծուց և խափանողները պատժվեն (Աստծուց) թվին 1301»:

ԿՈՄԵՆՏԱՐԻԱ

Երևան քաղաքի պատմության մասին պատմական տեղեկություններ կան միայն 16-րդ դարից սկսած. այս արձանագրությունն ապացուցում է, որ Երևանը 13-րդ դարում եղել է քաղաքատիպ - առևտրական վայր, ունեցել է շուկա: Պատմությունից հայտնի է, որ միայն քաղաքատիպ առևտրական վայրերում են եկեղեցիներին խանութներ նվիրել:

Սրանով ժխտվում է ենթադրությունների վրա հիմնված այն կարծիքը, թե Երևանը միջնադարում սոսկական գյուղ է եղել:

Թիվ 3

«Բարերար Աստծո կամքով և Ս. Հոգու ազդմամբ ես Գորգ, Աստուծո

մեղավոր ծառա և իմ ամուսին Դովլաթը միաբանեցինք (նվիրեցինք)

Երևանի (այս) ժամատեղերին Նորազավիթի Դիվկան (կոչված հանդից) մեր

50 կոպչոտեղ հողը և սպասավորները (սույն եկեղեցու քահանաները)

խոստացան տարին երկու պատարագ կատարել՝ մեկը ինձ և մեկը Դովլաթի անունով:

Կատարողներն օրհնվեն Աստծուց. ի թվին 1318»:

ԿՈՄԵՆՏԱՐԻԱ

Այս արձանագրությունը միակն է, որպես պատմական փաստաթուղթ, մեր միջնադարյան գրականության մեջ: Այս եզակի դոկումենտի հիման վրա մենք այժմ հնարավորություն ունենք ճշտորեն որոշելու Հայաստանի ֆեոդալական կարգերում ընդունված հողի արժեքը: Այդ արձանագրության մեջ նշանակված է հողի չափը: Այստեղ «50 կապճի» տեղին տրված է 2 պատարագ: Պատարագի գինն արդեն հայտնի է պատմությունից: Նա եղել է 20 արծաթ (դրամական միավոր): Դրանից մենք վստահորեն կարող ենք եզրակացնել, որ 50 «կոպճի» (հավասար է 50 կոտ սերմ ցանվող հողամասի) արժեքը եղել է 40 արծաթ:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի ֆեոդալական ժամանակաշրջանի տնտեսական պատմությունը տակավին շատ թույլ է լուսաբանված: Այդ տեսակետից վերոհիշյալ արձանագրությունը մեզ համար ստանում է բացառիկ արժեք Հայաստանի տնտեսական պատմության համար:

Թիվ 4

«Շահաբասի թագավորության, Ամիրգունա խանի իշխանության, Տեր Մելքիսեթ Կա-

թողիկոսի հայրապետության և Տեր Համազասպի եպիսկոպոսության օրոք ես՝ Գրիգոր Թեղագույննց Մարգարի որդի, և իմ ամուսին պարոն Խաթունը միաբանեցինք (եկեղեցուն) և շինեցինք այստեղի գավիթը հիմքից և ուրիշ բազմաթիվ եկամուտներ տվեցինք: Սուրբ տաճարիս և եկեղեցու ծառայողները (քահանաները) խոստացան տարեկան երկու պատարագ կատարել մեկը (Գրիգոր Լուսավորչի) խոր Վիրապից դուրս գալու և մեկը խոր Վիրապ մտնելու տոներին, գրիս կատարողները օրհնվեն Աստծուց, թվին 1609, Հակոբ գրողիս հիշեցեք»:

ԿՈՄԵՆՏԱՐԻԱ

Շնորհիվ այս արձանագրության որոշվում է այնտեղ հիշված պատմական անձնավորությունների գործունեության թվականը: Միաժամանակ պարզվում է, որ 1673 թվին մեծ երկրաշարժի ժամանակ ավերվել են ոչ թե այստեղ գտնվող կրոնական բոլոր շենքերը, ինչպես կարծվում էր մինչև այժմ, այլ այս արձանագրության մեջ հիշված գավիթը միայն, որի տեղում շինվել է մեծ եկեղեցին 1694 թվից, որ 12-13-րդ դարերի հուշարձանն էր, իր միջև օգտագործելով որպես բեմ:

Թիվ 5

«Աստծո կամքով ես Դավիթս իմ սրտի կամքով, իմ այգու երեք փայլը տվի Սուրբ Կաթողիկեին Գվեր: Սպասավորները (քահանաները) խոստացան տարին երկու պատարագ կատարել, գրիս կատարողները օրհնվեն Աստծուց, թվին 1538»:

ԿՈՄԵՆՏԱՐԻԱ

Այս արձանագրությունը, ինչպես ավիրատվականը և այլ բազմաթիվ արձանագրություններ, ապացուցում են, թե հոգևոր ֆեոդալները ինչպես էին օգտագործում կրոնական թույլը եկեղեցիների շուրջը կուտակելու համար խոշոր կալվածներ*:

Եկեղեցու քանդման հետ կապված մի ամփոփիչ հոդվածով հանդես եկավ հնագետ Ս. Բարխուդարյանը: Դրան մախորդեց Հնությունների պահպանության կոմիտեի ուղղած մամակը «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրությանը, որում ասվում է. «Ուղարկելով Հայաստանի Հուշարձանների Պաշտպ. կոմիտեի ավագ գիտաշխատող ընկ. Ս. Բարխուդարյանի հոդվածը՝ «Հազվագյուտ նյութեր Երևանի պատմության համար» խորագրով, խնդրում ենք զետեղել այն «Խ.Հ.»-ի մոտակա համարներից մեկում, հնարավորության չափ առանց կրճատումների, որովհետև դա առաջին ինֆորմացիան է Երևանում հայտնաբերված արժեքավոր հուշարձանի մասին»:

Ներկայացնում ենք այդ հոդվածն ամբողջությամբ:

Հուշարձանների Պաշտպ. կոմիտեի քարտուղար՝ Թումյան

Հազվագյուտ նյութեր Երևանի պատմության համար

(«Խորհրդային Հայաստան» թերթի համար)

* ՏՄՀ. § 1063, գ. 1, գ 306, էջ 23-27:

վում: Տեխնիկական այս պրիոմն անշուշտ տվել է շենքին բացառիկ սեյսմոդիմացկունությամբ: Այս խնդիրը մեծ նշանակություն ունի երկրաշարժերով հարուստ մեր երկրում:

Ս. Բարխուդարյան

Միմյակ եկեղեցու քանդելը գիտնականներից շատերը արդեն հանգել էին այն եզրակացության, որ 17-րդ դարում երկրաշարժից վերանորոգված եկեղեցու ներսում պարփակված է եղել բուն հին եկեղեցին: Ականավոր գիտնական Թորոս Թորամանյանը, միմյակ եկեղեցու քանդելը, կոստել էր, որ Կաթողիկեի շինության մեջ պարփակված են հին եկեղեցու հետքեր և պետք է չափազանց զգուշությամբ մոտենալ այս հուշարձանին: Այս հանգամանքը մտնանշում էին մի շարք «տարօրինակ» նշաններ, որոնք բնորոշ էին այդ ժամանակաշրջանի եկեղեցիներին: